

Költőiség és hangzósság Kovács  
András Ferenc *József Attila haja  
lángol!* című költeményében

## Tartalom

|                                                                                                 |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Bevezetés .....                                                                                 | 2  |
| 1. Közelítés a hangzóssághoz .....                                                              | 4  |
| 1.1. A poétikai funkció.....                                                                    | 4  |
| 1.2. Költőiség és versszerűség .....                                                            | 7  |
| 1.3. Az ismétlődés szerepe a költészet szerveződésében .....                                    | 8  |
| 1.4. A hangzósság elmélete.....                                                                 | 9  |
| 2. Hangzó aspektusok Kovács András Ferenc <i>József Attila haja lángol!</i> című versében ..... | 13 |
| 2.1. Előfeltevések.....                                                                         | 13 |
| 2.2. Értelmezési keretek a KAF-recepcióban .....                                                | 13 |
| 2.3. A hangalakzatok költőiség-teremtése .....                                                  | 15 |
| 2.4. Költőiség és paralelizmus – ismétlődő tendenciák az értelem síkján .....                   | 18 |
| 2.5. Hiányok és irányok .....                                                                   | 18 |
| 3. Összegzés – A költőiség létmódjáról (szóbeliség és írásbeliség vonzásában).....              | 20 |
| Felhasznált irodalom.....                                                                       | 24 |

## Bevezetés

Jel és referencia, forma és kontextus, hangalak és jelentés, hangzás és értelem: bárhog is nevezzük őket, úgy tűnik, hogy a nyelv e két aspektusának viszonya az, melyre bármely szövegelméleti vizsgálódás végeredményben irányul (értve ezalatt elsősorban, de nem kizárólagosan az irodalmi, még közelebbről pedig a költői szövegeket). A kutatás, mely lényegesen hosszabb távon ugyan, de mégiscsak a sokak által feltett és mindenkor aktuális „*Mi az költészet?*” kérdésének megválaszolására tesz kísérlet, a hangzósság terminusában talált olyan kapaszkodót, mely valamilyen módon képes egységbe szervezni egy ezen kettősségek vonzásában formálódó, a maga megfelelő kulcspontjait és kiinduló fogalmait kereső irodalomszemléletet.

Egy elegánsnak ugyan nem nevezhető általánosítás után (mely ugyanakkor megakadályozza, hogy dolgozatunk túlságosan is elmélyült nyelvfilozófiai értekezéssé váljon) az összetartozó, többé-kevésbé hasonló értelemben használt fogalmak ha explicite nem is, de szimbolikusan igen látványos összefüggésrendszert alkotnak. A *hangalak*, valamint a *hangzás* kifejezések ugyanis egyértelműen a szóbeliségre, az artikulációra (és az eseményyszerűsége) utalnak, melyek pedig (ebben a kontextusban) annyiban állnak „szemben” a *jel* és a *forma* terminusokkal, amennyiben ez utóbbiakat a lejegyzett, vagyis az írásbeliségben rögzített létmód jelzéseként értelmezzük.

Bár az imént felvázolt „rendszer” semmiképpen sem képezheti egy egzakt bizonyítási eljárás alapját, mégis kiválóan reprezentálja azt a megkérdőjelezhető, de feltétlenül megfontolandó elképzelést, mely szerint a költészet a nyelv írásbeliség és szóbeliség közötti állapotának feleltethető meg; olyan nyelvi megnyilvánulásként, melyben szkriptualitás és oralitás organikus egységet valósít meg, és teszik mindezt egy időben, illetőleg mindenkor egymásra utalva. További kérdéseket vet fel, hogy a költészet mely jellegzetességeiben szóbeli, és melyek azok a jegyek, melyek inkább az írásbeliséghez kapcsolják, ezek hogyan adódnak össze, vagy (és éppen mennyit és hogyan veszítenek szóbeli, valamint írásbeli meghatározottságukból. A „*Mi a költészet?*” végső kérdésére pedig talán megnyugtató választ kaphatunk, ha eredményeinket a

későbbiekben összevetjük azzal az aspektussal, melyet az imént referenciának, kontextusnak, jelentésnek, értelemnek neveztünk.<sup>1</sup>

Ez utóbbi eljárásról azonban jelen dolgozat keretei között kénytelenek vagyunk lemondani, ahogy az előbbi teljes körű, minden lehetséges szempontjára reflektáló vizsgálatáról is. Arra azonban vállalkozhatunk, hogy olyan érveket és összefüggéseket sorakoztassunk fel, melyek indokolják a hangzósság mint költészetelméleti fogalom központi szerepbe emelését. A fogalomét, melynek jelentése nem korlátozódhat a szavak kimondásának aktusára, nem korlátozódhat az oralitásra, nem korlátozódhat – a terminus a nyelvészetben használt érteleme szerint – a hang valamely fizikai jellemzőjére, ahogy nem korlátozódhat a muzikalitás, a zeneiség megjelölésére sem. Mindenekelőtt pedig nem kezelhetjük a nyelvet olyan evidens „velejárójaként”, mely érdemtelen volna bármiféle mélyebb vizsgálatra. Nem kívánunk tehát merőben új paradigmát alkotni, a dolgozat célja csupán az, hogy tágabb keretbe helyezze a hangzósság fogalmát azáltal, hogy számot ad annak legfontosabbnak tartott értelmezéseiről, valamint hogy problematikáján kívülinek tartott aspektusokat von be a diskurzusba.

A bizonyítási eljárás erősen támaszkodik Roman Jakobson mind a kommunikáció-, mind az irodalomtudomány számára megkerülhetetlen elméletére, nevezetesen az irodalmi műalkotást elsődlegesen (de/és ami rendkívül lényeges: nem kizárólagosan) szervező poétikai funkció elgondolására, mely alatt – feltételezésünk szerint – valójában hangzóssági törvényszerűségek működését kell értenünk.

Az hangzósság problematikájának elméleti megalapozását követően Kovács András Ferenc *József Attila haja lángol!* című versének alakzatain keresztül kívánjuk bemutatni azt, ahogy a poétikai funkció a gyakorlatban – vagyis a nyelvi elemek ismétlődése (együtt-hangzása) révén – létrehozza a költőiséget.

Kitekintésként pedig Walter J. Ong *Szóbeliség és írásbeliség* című nagyhatású munkájának eredményeit felhasználva kívánjuk árnyalni a hangzósság terminusának jelentését, egyben ki is terjesztve annak értelmezési keretét. Ong megállapításai ugyanis rendkívül produktívak lehetnek egy olyan kutatás számára, mely a költészetet a kötet címében jelölt két létmód kölcsönhatásában képzei el.

---

<sup>1</sup> Nem feledve, hogy a vázolt koncepció csupán egyike a költészet lehetséges megközelítéseinek.

# 1. Közelítés a hangzóssághoz

## 1.1. A poétikai funkció

A formalisták minden korábbinál nagyobb lépést tettek az irodalomtudomány önállósodása felé, amikor kinyilatkoztatták: „az irodalomtudománynak mint olyannak tárgya az irodalmi anyag specifikus kutatása kell hogy legyen, amely sajátosságok minden mástól megkülönböztetik”<sup>2</sup>, megszabadítva azt az egyéb tudományok fennhatósága alá tartozó filozófiai, pszichológiai, szociológiai, életrajzi stb. aspektusoktól. Borisz Eichenbaum programadónak is tekinthető „kiáltványa” reflektál ugyan azokra a kritikákra, melyek a „formális módszerben” az irodalmi nyelv valóság-vonatkozásainak teljes leválasztását és figyelmen kívül hagyását vélték felfedezni, a formalizmus szövegközpontúságát továbbra is radikális és nem minden veszély nélküli (ugyanakkor teljes mértékben indokolt<sup>3</sup>) újításként könyvelték el. Az irodalmi nyelv ilyen „elszigetelésének” vádjára végül Roman Jakobson *Nyelvészet és poétika* című emblemikus tanulmánya volt képes megnyugtató magyarázatot adni: modelljében a nyelvi kommunikációt felépítő egyes összetevőkre (feladó, címzett, üzenet, kontextus, kód, kontaktus) különböző funkciók (emotív, konatív, poétikai, referenciális, metanyelvi, fatikus) irányulnak, ezek a funkciók egyszerre, egy időben érvényesülnek, ugyanakkor egyikük minden esetben uralkodik a többi fölött, meghatározva ezzel az adott nyelvi tevékenységet. A költészet esetében – mondja Jakobson – ez a „domináns elemként”<sup>4</sup> működő funkció a poétikai funkció, mely „a verbális művészetnek nem egyetlen, hanem csupán uralkodó, meghatározó funkciója, míg minden más nyelvi tevékenységben másodlagos, járulékos alkotóelemként vesz részt”<sup>5</sup>. (Kijelentésének igazságtartalmát erősíti, hogy mindez megfordítva is igaz: „a költői művet nem lehet úgy meghatározni, mint kizárólag az esztétikai funkciót betöltő alkotást”, melyet azzal egészít ki, hogy „de úgy sem, mint olyat, mely más funkciókkal párhuzamosan esztétikai funkciót is betölt: a költői műalkotást valójában úgy kell tekintenünk, mint verbális üzenetet, amelyben az esztétikai

---

<sup>2</sup> Borisz EICHENBAUM, *A „formális módszer” elmélete = A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 2001, 251.

<sup>3</sup> „Figyelembe véve [továbbá] az irodalomkritika korábbi gyakorlatát, mely nagyrészt a szerző életrajzára és lelkiállatára koncentrált, minden okuk megvolt arra, hogy a szövegre helyezték át a hangsúlyt.” – Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI-Gondolat, 2010, 140.

<sup>4</sup> A terminus irodalomelméleti jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy bemutatásának Jakobson önálló tanulmányt is szentelt. Roman JAKOBSON, *A domináns elem = Uő., A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982, 16–25.

<sup>5</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika = Uő., Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 221.

funkció a domináns elem.”<sup>6)</sup> Az elképzelés produktivitása abban áll, hogy megőrizte a formalisták szövegcentrikusságát, és továbbra is magát az irodalmi műalkotást helyezte kutatásainak középpontjába, ugyanakkor nem utasította el a „külső”, vagyis filozófiai, társadalmi, erkölcsi stb. aspektusok relevanciáját sem.<sup>7</sup>

A poétikai funkció tehát az irodalomtudományos gondolkozás kiemelt fontossággal kezelendő felismerései közé tartozik, hiszen lazított a szorításon, mely bizonyos fokú elköteleződést várt el: nevezetesen hogy a költői mű nyelvét vagy az általa ábrázolt világot nevezi-e ki kutatásai elsődleges tárgyának. És bár ez az elmélet sem szolgáltat végső válasszal, jelentős szerepet játszott abban, hogy a szélsőségekben gondolkozó szemléletek elutasításra kerüljenek.

Ahhoz azonban, hogy újabb lépést tehessünk a költészet definiálása felé, nem elégedhetünk meg a funkcionális differenciálódás elvének<sup>8</sup> elfogadásával, hanem azt kell megismernünk, ahogyan a poétikai funkció létrehozza a költészetet (ha létrehozza egyáltalán). Jakobson koncepciója pedig pontosan azzal kecsegtet, hogy képes feltárni azt az „elengedhetetlen jegyet”, mely „benne rejlik a költészet minden megnyilvánulásában”<sup>9</sup>. A poétikai funkció működésének megértéséhez érdemes hosszabban idézni a szerzőt:

*Ahhoz, hogy a kérdésre válaszolhassunk, vissza kell emlékeznünk a nyelvi viselkedésben használt két alapvető elrendezési módra, a szelekcióra és a kombinációra. (...) A szelekció az egyenértékűség, hasonlóság és különbözőség, szinonimitás és antonimitás alapján történik; a kombináció pedig az egymásutániságon (szekvencián) és az érintkezésen. A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti. Az egyenértékűség a szekvencia lényeges eszközévé lép elő. A költészetben egy szótag egyenlőnek számít ugyanannak a szekvenciának minden más szótagjával; hangsúlyos szó a hangsúlyos szóval, mint ahogy a hangsúlytalan is a hangsúlytallal; a prozodikusan (verstanilag) hosszú egyenlő a hosszúval, a*

---

<sup>6</sup> Roman JAKOBSON, *A domináns elem* = Uő., *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982, 20.

<sup>7</sup> Vö.: „A költészet belső törvényszerűségeinek haladó szellemű kutatása nem iktatta ki a kutatási programból azokat a problémákat, amelyek a költészet és a kultúra, illetőleg a társadalmi valóság más területei közötti kapcsolat folytán vetődtek fel.” – Roman JAKOBSON, *A költészet tudománya felé* = Uő., *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982, 11–12.

<sup>8</sup> Bővebben: Niklas LUHMANN, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója* = *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila, ODORICS Ferenc et al., Szeged, 1996.

<sup>9</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 223.

*rövid pedig a röviddel; a szóhatár egyenlő a szóhatárral, szóhatár hiánya a szóhatár hiányával*  
(...).<sup>10</sup>

Eszerint a költői művet úgy kellene meghatároznunk, mint egyenértékű elemek visszatérése által létrehozott formai konstrukciót. Valóban, az imént kiemelt részlet – mint a poétikai funkció első definíciója – azt mondja ki, hogy a verset ismétlődő „hangalakzatok”<sup>11</sup> építik fel, ily módon tehát „elsődlegesen egy visszatérő »hangképződménynek«”<sup>12</sup> tekintendő. Amennyiben mindezt elfogadjuk, követhetjük Jakobson rendkívül szilárd útmutatását, mely szerint „minden további következtetésünket abból a nyilvánvaló tényből kell levonnunk, hogy a költői mesterségek lényege a nyelv minden területén az ismétlődő visszatérés”<sup>13</sup>, hiszen mindezt anélkül tehetjük meg, hogy ismét beleesnénk a korábban már említett, a költészet zárt nyelvi egységként való elgondolásának (vagy ahogy Jakobson fogalmaz: a „fonetikai elszigetelődés egyoldalúságának”<sup>14</sup>) csapdájába. A poétikai funkció ugyanis nyilvánvalóan „nem korlátozható a költészet területére”<sup>15</sup>, ahogy bármely ismétlődő tendenciákat mutató nyelvi tevékenység sem feltétlenül tekinthető költészetnek. A szembenállást azonban sikerrel oldhatjuk fel, ha különbséget teszünk költészet és költőiség között: előbbi úgy határozhatjuk meg, mint „ingadozás a hang és az értelem között”<sup>16</sup>, utóbbit pedig mint a poétikai funkció első definíciójának, vagyis annak a feltételnek a teljesülését, hogy a verset versként ismerjük fel.

A versszerűség – hangsúlyozva, hogy a poétikai funkció első definíciója szerint – adott formai elemek folyamatos visszatérése révén valósul meg, mely azonban a jelentés síkjára is rendkívüli hatást gyakorol, nevezetesen<sup>17</sup>: „az egymás utáni tengelyre vetített hangzásbéli egyenértékűség szükségképpen szemantikai egyenértékűséget von maga után”<sup>18</sup>. A poétikai funkció működését Jakobson a következőképp foglalja össze: „Minden kísérlet, amely a poétikai konvenciókat, a metrumot, alliterációt, vagy a rímet a hangzás szintjére akarja korlátozni, a

<sup>10</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 224.

<sup>11</sup> A rendkívül kifejező terminus Gerard Manley Hopkins-tól származik, aki a verset „teljes egészében vagy részben ugyanazt a hangalakzatot ismétlő beszédként” határozza meg – Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 225.

<sup>12</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 238.

<sup>13</sup> Roman JAKOBSON, *Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 347.

<sup>14</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 239.

<sup>15</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 222.

<sup>16</sup> Idézet Paul Valérytól. – Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 239.

<sup>17</sup> Ezt nevezhetjük a poétikai funkció második definíciójának.

<sup>18</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 241.

tapasztalatnak ellentmondó, spekulatív okoskodás.” Nem sokkal később pedig mindezt egy igen meggyőző példával illusztrálja: „Bár a rím meghatározása szerint egyenlő értékű fonémák (vagy fonéma-csoportok) szabályos visszatérésén alapul, téves egyszerűsítés volna a rímet pusztán a hangzás oldaláról megközelíteni. A rím szükségképpen magába foglalja a szemantikai kapcsolatot a rímelő egységek között.”<sup>19</sup> Jakobson koncepciója tehát egy a forma síkján zajló viselkedést (t.i. az ismétlődést) tesz felelőssé egy az értelem síkján jelentkező sajátosság létrejöttéért (mint például referencialitás és a többértelműség, vagy hangzás és jelentés belső kapcsolata). És még ha egyes további megállapításaival kapcsolatban joggal merülhetnek fel kritikai észrevételek, annyit feltétlenül leszögezhetünk, hogy imént a versszerűséggel azonosított költőiség olyan fogalom, mely nélkül bármely diskurzus – mely a költészet létmódjára kérdez rá – értelmét veszti. Hasonló eredményre jut Kulcsár-Szabó Zoltán is, amikor Jakobson-értelmezésében a versszerűséget úgy határozza meg, mint feltételt, melynek köszönhetően „a poétikai funkció más funkciókhoz képest dominánssá válik”<sup>20</sup>, lényegében azt mondva ki ezzel, hogy a költőiség a nyelv formai struktúrájában megjelenő szekvenciákkal azonosítható.

## 1.2. Költőiség és versszerűség

A költőiségről a fentiek értelmében elmondhatjuk, hogy elengedhetetlen jegye a költészetnek („mely benne rejlik a költészet minden megnyilvánulásában”<sup>21</sup>), ahogy már azt is tudjuk, hogy a gyakorlatban mindez a versszerűséggel egyenlő. A fogalom további árnyalásához mindennek két aspektusára érdemes felhívni a figyelmet: nem csupán arra, hogy a versszerűség az egyenértékűség, még hozzá a formák szintjén megjelenő egyenértékűség megvalósulásához van kötve, hanem arra is, hogy az általuk létrehozott szekvenciák csakis akkor viselkednek „versszerűként” (költőiként), amennyiben azokat akár a maguk teljességében, akár látens módon, de fel is ismerjük. Mint látható, a befogadás, helyesebben szólva: a befogadhatóság ezzel a vizsgálódás minden részletére hatást gyakorló rendezőelvvé lép elő. A költőiség érzékelése ugyanis meglehetősen változatos módokon történhet meg, egyfelől az ismétlődés fajtájától, másfelől pedig attól a korántsem mellékes körülménytől függően, hogy ez az ismétlődés felismerhető, vagy csupán lappangó. Mindezt a későbbiekben az ismétlés és a vele gyakorta azonos értelemben használt paralelizmus terminusainak elkülönítésével, illetve azok

<sup>19</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 239.

<sup>20</sup> KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalmiság és medialitás a költészetben* = Uő., *Metapoétika*, Bp., Kalligram, 2007, 22.

<sup>21</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 223.

magyarázatával szemléltethetjük. A fogalmak összemosása (mely sajnálatos módon, ám érthető okokból mind a köztudat, mind a szakirodalom részéről bevett gyakorlatnak számít) helyett ugyanis lényegesen termékenyebb (nem csupán a befogadás felől közelítő kutatásunk szempontjából, hanem gyakorlati, vagyis terminológiai okokból kifolyólag is), ha az ismétlés kifejezést a forma, a paralelizmus kifejezést pedig a gondolatok síkján jelentkező kapcsolat jelölésére használjuk. Utóbbi kategóriába sorolható sok egyéb mellett a metafora, a metonímia, a gondolatrítmus, vagy a hasonlat, vagyis azok az alakzatok, melyekben az egyenértékűség a jelentésükben megfigyelhető kapcsolatra épül. Ezzel szemben az ismétlődés során az egyenértékűséget a formai elemek kisebb vagy nagyobb mértékű megfeleltethetősége, illetve azok folyamatos visszatérése hozza létre (ezt a tendenciát figyelhetjük meg figura etymologica, alliteráció, asszonánc, anafora stb. alakzataiban, valamint a versmértékben is).

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy bár mindkét esetben visszatérés történik, az általuk kiváltott hatás jelentős eléréseket mutat, és úgy véljük, hogy csupán a második esetet érzékeljük valóban visszatérésként, a paralelizmus pedig nem az ismétlésnek, hanem az értelmi összekapcsolódásnak köszönheti művészi erejét. Ebben az összefüggésben tehát a paralelizmus, vagyis a gondolatok (jelentés) síkján megjelenő (illetve felismert) egyenértékűség nem minősülhet a költőiség elégséges feltételének, és amennyiben elfogadjuk, hogy versszerűség a költőiséggel azonosítható, akkor azt is kimondhatjuk, hogy a gyakorlatban mindezt a forma síkjának alakzatai valósítják meg. Nyilvánvalóan helytelen volna tagadni a gondolatalakzatok költészetben játszott szerepét, nem is tesszük, azt azonban jelezni kívánjuk, hogy – a poétikai funkció értelmében – a költőiség megképződéséhez nem járulnak hozzá.

### **1.3. Az ismétlődés szerepe a költészet szerveződésében**

Az ismétlés és a paralelizmus alakzatai tehát alapvetően a befogadóra gyakorolt hatásuk szerint különböztethetők meg, melyet pedig a nyelvben való megjelenésük is rendkívül látványosan reprezentál: az ismétlés esetében ugyanis a költői hatást keltő visszatérés nyelvtanilag rögzített (például a rímelő egységek között, vagy az alliteráció azonos kezdőhangjaiban), szemben a párhuzamossággal, ahol maga a visszatérés vizuálisan, a szöveg formai struktúrájában nem kerül kifejezésre. Mivel tehát ezen alakzatok ebben a külső, „virtuális térben” működnek, ezért nem is járulhatnak hozzá a versszerűséghez, így a költőiséghez sem. Mi több, ismétlődést egyenesen formszervező elemnek kell tekintenünk, még hozzá a legmagasabb szinten, hiszen „bármely műalkotás rendszernek tekinthető. Mivel az ismétlődés a rendszerszerűség első számú

alapkövetelménye, az ismétlődés egyúttal a műalkotások legáltalánosabb törvényszerűségei közé tartozik.”<sup>22</sup> Az ismétlődés révén jönnek létre azok a szerkezetek, melyek „segítségével az írói, illetve a zenei anyag formává szerveződik”<sup>23</sup>; formává, melyet a befogadó csak akkor érzékel, ha „ismétlődést talál a műben”<sup>24</sup>. Az ismétlődés ily módon túllép azon, hogy mindössze a költészet ősi eredetéről tudósítson<sup>25</sup>, ráadásul még csak nem is korlátozható a költészet területére: ahogy az irodalom, úgy például a zene és a film esetében is esztétikai kategóriává válik. Szerdahelyi István és Garai László tanulmánya<sup>26</sup> például rendkívül érzékletesen mutatja be, mi módon képes az ismétlődés az olyan minőségek megteremtésére, mint a szépség, a fenség, a közönséges, a tragikum, a komikum, illetve hogy hiányának köszönhetően hogyan jön létre a rútság.

#### 1.4. A hangzósság elmélete

Láthatjuk, hogy a visszatérés formai és esztétikai értelemben egyaránt elemi összetevője bármely irodalmi műalkotásnak. Nem esett még szó azonban az ismétlődésnek egy olyan aspektusáról, mely bár szinte kínosan egyértelmű megállapításon alapul (talán épp ez az oka annak, hogy tárgyalására a szakirodalom sem fordított kellő figyelmet), sőt, tartalmilag sem árul el többet a költőiségről annál, mint amit a poétikai funkció elmélete is világosan leír, bizonyos szempontból mégiscsak új kontextust teremthet azáltal, hogy az eljárás egy evidenciaként<sup>27</sup> kezelt jellemzőjét helyezi vizsgálatának középpontjába. Az egyenértékűség és az ismétlődés megvalósulási lehetőségeit megfigyelve ugyanis azt tapasztaljuk, hogy mindazon esetek, melyek a formában visszatérésként jelennek meg, lényegében mind a hangzósságuk alapján szerveződnek, illetve működnek költőiként. Más szavakkal: az egymáshoz kisebb vagy nagyobb mértékben hasonló

<sup>22</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében* = *Ismétlődés a művészetben*, szerk. BONYHAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1980, 78.

<sup>23</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalom és a zene párhuzamos vizsgálatáról*, Helikon, 1968, 444.

<sup>24</sup> Vö.: „A befogadó csak akkor érzékel formát, ha ismétlődést talál a műben. (...) Az ismétlődés nélküli szöveg esetlegesnek hat.” – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében* = *Ismétlődés a művészetben*, szerk. BONYHAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1980, 82.

<sup>25</sup> „A költői nyelv nagyfokú periodicitása a vers és az ének eredeti egységének emlékét őrzi. Az ének a test periodikus mozgásával fonódik egybe a szertartásénekekben, melyekben elemi leplezetlen formában jelenik meg az ismétlés: rövid, kántált gondolatok térnek vissza számtalanszor sztereotip testmozdulatok kíséretében.” (...) Az ismétlődés sajátosan művészi módja az ismétlődés funkcionalizálása: a közlés szolgálatba állítása. (...) Az ismételt elemnek, az ismétlés formájának megválasztása hírértékkel jár a szó technikai értelmében, és jelentős a szó szoros értelmében: mondanivalója van, üzenetet tartalmaz.” – FÓNAGY Iván, *A költői nyelvről*, Bp., Corvina, 1999, 83–84.

<sup>26</sup> SZERDAHELYI István–GARAI László, *Az ismétlődés és az esztétikai minőségek* = *Ismétlődés a művészetben*, szerk. BONYHAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1980.

<sup>27</sup> Csak hogy egyet említsünk ezek közül: „De nem szabadna eltúlozni ezt lírai muzikalitást... Az van, az létezik, mert hangzik, de nem elég a vershez. (...) A muzikalitás tulajdonképpen nyelvi intenzivitás, egyfajta szóalkímia kérdése.” *Egy majdnem középkori írástudó (Beszélgetés Csontos Erikával)* = KOVÁCS András Ferenc, *Scintilla animae*, Komp-Press, Kolozsvár, 1995, 170.

hangalakzatok összecsengése az, amit költőiként érzékelünk, nem pedig a visszatérés vizuális megnyilvánulása. Amit tehát mi hangzósságon értünk, az nem más, mint a nyelvi artikulációnak és annak lejegyzett, szövegbeli megfelelőjének feszültsége által keletkező (esztétikai) hatás, mely túl azon, hogy ebben a kontextusban a költőiséggel azonosítható, egyben utal arra a szóbeliség és írásbeliség általi kettős szorongatottságra is, melynek a költőiség minőségével rendelkező irodalmi műalkotás e sajátosan köztes létmódját köszönheti. Vagyis a hangzósság ebben az értelmezési keretben nem függetleníthető a rögzített szövegszerűségtől, és talán éppen ez az oka annak, hogy a költői szöveg „hangja” anélkül is képes megképződni, hogy rá volna szorulva a szóbeli előadás aktusára. Ebből következően pedig – mint azt a bevezetőben jeleztük – túlságosan is improduktív általánosítás volna a hangzósság fogalmát a szóbeliség fogalmával azonosítani, inkább annak jelzésére használjuk, hogy mindkét síkon, egyszerre és egy időben lép működésbe. Mindezek függvényében pedig talán nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a hangzósság az imént vázoltakhoz szorosan kapcsolódó, nyelvészetben használt értelmezése (hallhatóság vagy szonoritás)<sup>28</sup> miért nem fogadható el számunkra.

Ugyanígy a probléma leegyszerűsítésének tekinthető a költészet hangzósságának és a zeneiségének összemosása is. E szintén bevett gyakorlat azonban nem nélkülöz minden alapot, a zene (mint „hangzó művészet”) és a költőiség szerveződése ugyanis meglehetősen hasonlóságokat mutat, ennek illusztrálásához pedig érdemes visszaidézni a poétikai funkcióról korábban elmondottakat: „A szelekció az egyenértékűség, hasonlóság és különbözőség, szinonimitás és antonimitás alapján történik; a kombináció pedig az egymásutániságon (szekvencián) és az érintkezésen.” Nem lehet véletlen, hogy mindez lényegében megegyezik a zenei szerkesztés egyik legfontosabb alapelveivel. Bármely zenei műben ugyanis a befogadóra gyakorolt hatást a hangok egymáshoz való viszonya határozza meg, ily módon tehát a komponálás során alkalmazott zenei eljárások a legtöbb esetben egészen e a struktúrákig visszavezethetők. Ezt a viszonyt hangköznek nevezi a zeneelméleti terminológia, melyet „két hang szukcesszív (egymásutáni) vagy szimultán (egyidejű) kombinációja”<sup>29</sup> eredményez, egyszerűbben szólva: „Hangköz keletkezik, ha két hang egyszerre vagy egymásután megszólal.”<sup>30</sup> Költőiség és

---

<sup>28</sup> „A hangzósság a beszédhangoknak az a tulajdonsága, hogy azonos hangerővel ejtve mennyire hallhatóak”, valamint „annak függvénye, hogy mennyire akadálytalanul, illetőleg akadályozott módon áramlik ki a hang a szájüregből.” – KASSAI Ilona, *Fonetika*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005, 168; 112.

<sup>29</sup> KESZTLER Lőrinc, *Zenei alapismeretek*, Bp., Athenaeum, 2000, 179.

<sup>30</sup> *Uo.*

zeneiség ilyenén összefüggése<sup>31</sup> a költészet hangzó aspektusának a szkriptuálissal szemben megállapítható elsőbbségét (legalábbis a poétikai funkció értelmében) megerősíteni látszik, a tisztánlátás kedvéért indokoltnak tűnik, hogy a zeneiség (vagy muzikalitás) terminust inkább specifikusan azokra az eljárásokra (vagy egy korszakban mély nyomokat hagyó tendenciára)<sup>32</sup> alkalmazzuk, melyeket szándékosan és tudatosan nyúlnak a zenei művek komponálásának módszereihez.<sup>33</sup> És bár a zenei művek kétirányú építkezésére – melyben az egymásutániség egyfajta horizontális, míg az egyidejűség vertikális síkként képzelhető el – Jakobson is felfigyelt<sup>34</sup>, azt azonban már egyértelműen ellenzi, hogy a poétikai funkció origóját a hangzóságban határozzuk meg: „Minden kísérlet, amely a poétikai konvenciókat, a metrumot, az alliterációt vagy a rímet a hangzás szintjére akarja korlátozni, a tapasztalatnak ellentmondó spekulatív okoskodás.”<sup>35</sup>

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül (ha így tennénk, akkor ezzel visszatérnénk a kiinduló problémához, nevezetesen a hermetikusan zárt nyelv eszméjéhez) a poétikai funkció idézett két definíciójának összefüggését, mely – Kovács Gábor tömör megfogalmazásában – a következő: „A költői szöveg sajátos formai szerveződést biztosító poétikai eljárás (ismétlés) két nyelvi elem között épít ki olyan ekvivalenciát, amely a jelentés megsokszorozódásához vezet.”<sup>36</sup> Elfogadva, hogy az ismétlődés és az abból következő „szükségszerű szemantikai egyenértékűség” elvével a poétikai funkció messze túlmutat a költészet formai/hangzósági síkján, vizsgálódásunk jelen szakaszában ha mellékesnek nem is, de másodlagos tulajdonságnak tekintjük, és ezt meg is tehetjük, hiszen – ahogy azt már korábban említettük – a költőiség már az első fázisban megképződik, ily módon tehát természete az értelmi sík bevonása nélkül is megfigyelhető és leírható. Ebben erősíthet meg minket Jakobson gyakorlata is: a poétikai funkciót középpontba helyező munkáiban ugyanis a fonológiai/morfológiai/szintaktikai, valamint

<sup>31</sup> Vö.: „Ahogyan a zenei hangok voltaképpen csak egymással társulva keltenek zenei hatást, a verset sem egyes hangok teszik zeneivé, hanem a hangok egybecsengése.” – FÓNAGY Iván, *A költői nyelv hangtanából*, Bp., Akadémiai, 1989, 80.

<sup>32</sup> „A romantikus művészetben (...) a legfőbb értéket a zene jelentette. Ezért a romantikus költészet maga is a muzsika felé orientálódik: a vers zeneileg szerveződik; a vers intonációja a muzsika melódiáját utánozza.” – Roman JAKOBSON, *A domináns elem* = Uő., *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982, 18.

<sup>33</sup> Itt említhetjük a prózai szövegek nézőpontváltása és a zenei művek hangnemváltása közti párhuzam felállítását (lásd: FÓNAGY Iván, *A költői nyelvről*, Bp., Akadémiai, 1999, 342–343.), valamint a zenei szerkesztés olyan elveit, mint a variáció, az ellentpont és a polifónia (Uő., 335–339).

<sup>34</sup> „A zenében az akkordok, a polifónia és a hangszerelés az egyidejűség megnyilvánulásai, a domináns szerepet mégiscsak az egymásutániség játssza.” – Roman JAKOBSON, *Látható és hallható jelek* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 146.

<sup>35</sup> Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 239.

<sup>36</sup> KOVÁCS Gábor, *A dialógus a versben. Elmélet és módszer*, [http://epika.web.elte.hu/doktor/dialogus\\_KG.pdf](http://epika.web.elte.hu/doktor/dialogus_KG.pdf)

a metrikus egységekben (verslábak, hosszú/rövid szótagok stb.) vizsgált – és hangzásukban megnyilvánuló – összefüggések minden esetben kiindulópontként vannak jelen, sohasem következményként. A szemantikai struktúrában keletkező egyenértékűségről tehát csakis akkor kezdeményezhetünk produktív diskurzust, ha az annak megvalósulását lehetővé tevő hangzásbeli egyenértékűség természetére vonatkozóan is megfelelő ismeretekkel rendelkezünk.

## 2. Hangzó aspektusok Kovács András Ferenc *József Attila haja lángol!* című versében

### 2.1. Előfeltevések

Elemzésünk tehát arra vállalkozik, hogy – a teljesség igénye nélkül – bemutasson néhány olyan költői eszközt, melyeket a poétikai funkció, vagyis az egyenértékűség és a szekvencialitás működtet, illetve bizonyítsa, hogy ezen alakzatok mindezt hangzóosságuknak köszönhetően, az „együtt-hangzás” kritériumának megfelelően tehetik csak meg; más szavakkal: arra, hogy a poétikai funkció és a hangzóosság viszonyának kellően talán nem hangsúlyozott egymásba játszására irányítsa a figyelmet. Röviden ki kíván térni arra, hogy a gondolatok síkján megvalósuló ismétlődés miért nem tekinthető költőinek, nem feledkezve meg azokról a határesetekről sem, melyekben hangzás és értelem megbonthatatlan egységet alkot, ily módon pedig befogadóra gyakorolt hatás leírása problematikus. Egy efféle formális vizsgálat pedig különösen termékeny lehet egy olyan szerző esetében, akinek művészetét már számtalan oldalról körbejárta a szakirodalom, talán csak éppen annak nem szentelt elegendő figyelmet, mely ezen értelmezéseket lehetővé tette.

### 2.2. Értelmezési keretek a KAF-recepcióban

Kovács András Ferenc költészetének legfontosabb csomópontjait már meglehetősen alaposan tárgyalta fel az irodalomtudományos és a kritikai gondolkodás, írásművészetének legkifejezőbb jellemzésével mégis egy vele készült interjúban találkozhatunk, melyben kortársai mellett önmagát is „egy folytonosan versben, szóban bújócskázó, rejtőzködő, maszkokat cserélgető, szerepjátszó, a költői játék szabadságjogaival élő, a játék fölszabadító sokféleségében létező generáció tagjai”<sup>37</sup> között tartja számon. Ebben a mondatban benne foglaltatik mindaz, amit a KAF-lírában „posztmodern gesztusként” szokás azonosítani: a „kulturális memória, az emlékezet újraírásának költészeti kísérlete”<sup>38</sup>, és annak „radikálisan intertextuális létmódja”<sup>39</sup>, valamint a „következetes részletességgel felépített költői maszkok, alakmások (Jack Cole, Lázár René

<sup>37</sup> FÜZI László, *Mint forró csontok a máglyán*, Forrás, 1997/4, 27—28.

<sup>38</sup> KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Poesis memoriae*, Kortárs, 1994/6, 71.

<sup>39</sup> KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Kívül-belül a lírán*, Élet és Irodalom, 2000. jún. 23., 19.

Sándor stb.)”<sup>40</sup>. És bár a recepció kulcsfogalmai közé tartozik líranyelvének kivételes formai sokszínűsége is, mégis tűnik, mintha csupán az imént felsorolt állítások alátámasztása okán érdemelne megkülönböztetett figyelmet. Kétségtelen, hogy az irodalomtudomány jelenleg talán fontosabb (vagy fontosabbnak tűnő) kérdések megválaszolását várja KAF költészetétől, épp ezért nem is indokolt számon kérni rajta a formális elemzés hiányát. Azonban talán a recepció számára sem lehet közömbös, ha – Kulcsár Szabó Ernő a 2000-ben megjelent *Kompletórium* kötet kapcsán tett megállapításából kiindulva – KAF nyelvén „írás és hangzás színre vitt konfliktusát”<sup>41</sup> értjük, ám azt nem annak posztmodernsége, a medialitás, hanem a költőiség szemszögéből vetjük vizsgálat alá.<sup>42</sup>

***Kovács András Ferenc: József Attila haja lángol!***

***Mellékes dal***

*Visz a vonat: gyorsvonatélet.*

*Átszállóhely: sorsom, a lélek...*

*Átszáll rajtam: elmegy halálnak.*

*Talán ma még meg is találunk.*

*Talán kihűl a mozdony könnye,*

*De mintha hozzád könyörögne...*

*Jól jönne most: bocsánat, pár szó...*

*Mi csattog ott: Kocsárd vagy Szárszó?*

*Hűséges önzést árván tűrtem:*

*Hajam loboghat márvány úrben...*

*Lángol szemembe hulló tincsem:*

*Visz a vonat. Hozzád visz, kincsem.*

<sup>40</sup> MÉSZÁROS Márton, *Kovács András Ferenc: J.A. szonettje = Uő., Mai magyar irodalmi olvasókönyv. Bevezetés a kortárs magyar irodalom olvasásába*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2010, 66.

<sup>41</sup> KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Kívül-belül a lírán*, Élet és Irodalom, 2000. jún. 23., 19.

<sup>42</sup> Vö.: az „eufonikus alakzatok dominanciája Kovács költészetében önmagában is a nyelv hangzó aspektusaira irányítja a figyelmet” – KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Poesis memoriae*, Kortárs, 1994/6, 71.

*Sebhed a világ: égess, perzsely!*

*A vers befogad, mint a persely –*

*Mert nem kell.*

*Mily sajnálatos...*

*Mint kétség megfeszült reményben:*

*Én állok minden fülke-fényben...*

*És égten*

*Élek: hallgatok.*

### **2.3. A hangalakzatok költőiség-teremtése**

Mindenekelőtt definiálnunk kell azt, amit ismétlés alatt értünk kell. Ehhez idézzük az *Alakzatlexikon* meghatározását: „A szó művészetében, az irodalomban és a nyelvi közlésben általában az ismétlés nyelvi egységek (hangok, morfémák, szavak, mondatok, szövegegységek) visszatérése változatlan vagy módosult formában.”<sup>43</sup> Ily módon „a megismételt nyelvi egység terjedelme szerint elkülöníthetők a hangismétlések, morfémaismétlések, szóismétlések, szócsoport-ismétlések, mondatismétlések, sorismétlések, szövegegység-ismétlések”<sup>44</sup>. Amennyiben megtartjuk vizsgálódásunk érzékelés-alapúságát, az ismétlődés fent említett kategóriáit ténylegesen – a definíciónak megfelelően – terjedelmük szerint kell elkülönítenünk egymástól, vagyis az elnevezésekben jelölt nyelvi szinteket ebben a kontextusban mellékesnek tekinthetjük. Érzékelésünk ugyanis – ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk – nem, vagy nem feltétlenül veszi figyelembe a mesterségesen létrehozott nyelvi struktúrák határait, sokkal inkább attól függ, hogy – például egy rím esetében – hány szótag vesz részt a visszatérésben. Mindezt elfogadva válik nyilvánvalóvá, hogy legyen szó az ismétlődés bármely megvalósulásáról, végeredményben mindegyik egyetlen töből, a hangismétlésből ered.<sup>45</sup> Ez a kategória – szintén az

<sup>43</sup> *Alakzatlexikon*, főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2008, 320.

<sup>44</sup> *Uo.*

<sup>45</sup> Éppen a nyelvi szintek közti átjárhatóság az, mely rendkívüli módon megnehezíti az ismétlés alakzatainak kategorizációját. Vö.: „A szóalakzat fogalmának értelmezése során figyelembe kell venni azt is, hogy egyes

*Alakzatlexikon* nyomán – az alliterációt, az asszonáncot és a rímet foglalja magába, melyek a poétikai funkció talán legevidensebb, legkönnyebben felismerhető, az együtt-hangzás minimumának<sup>46</sup> feltételét teljesítő formái, így a befogadóra gyakorolt hatásuk is meglehetősen hasonló (hiszen végeredményben a rím három különböző fajtával van dolgunk)<sup>47</sup>.

Úgy véljük, hogy egy költői szöveg költőisége annál intenzívebb, minél nagyobb egységekből álló visszatéréseket érzékel benne a befogadó, a *József Attila haja lángol!* esetében pedig elsősorban a rímhasználat az, mely mindezt megvalósítja. Ténylegesen végrímként viselkedő rímekre alig akad benne példa, (*kincsem / tincsem; perzselj / persely; halálnak / találnak*), a verset ugyanis a sorvég-összecsengek kiterjesztése jellemzi. A négy (*árván tűrtem / márvány úrben*), illetve öt szótagból álló (*bocsánat, pár szó / Kocsárd vagy Szárszó; gyorsvonatélet / sorsom, a lélek*) visszatérések az esztétikai élmény fokozásához járulnak hozzá<sup>48</sup>, egyben jelentős szerepet játszanak abban, hogy a versszerűség feltétele is teljesüljön. Láthatjuk, hogy a hangalakzatok közti kapcsolatot az azonos sorrendben elhelyezkedő azonos – vagy hasonló (*mozdony könnye / könnyörögne*) – magánhangzók<sup>49</sup>, míg a két összetartozó egység kontrasztját a kevésbé domináns szerepet betöltő mássalhangzók teremtik meg. Ily módon tehát olyan variánsok keletkeznek, melyek az esztétikai hatásra rendkívüli befolyást gyakorló várhatóság<sup>50</sup> fenntartása mellett megakadályozzák az ismétlés monotonná, kiszámíthatóvá válását. A hangalakzatok költőiség-teremtő erejéről árulkodik, hogy hatásukat bizonyos esetekben oly módon is ki tudják fejteni, hogy a legkisebb mértékben sincsenek tekintettel a szemantikára, a nyelvi szintekre vagy a szóhatárookra (*-feszült reményben / -en fülke-fényben*).

---

alakzatok egyaránt és akár egyszerre lehetnek hangalakzatok, szóalakzatok, mondataalakzatok, és érvényesülhetnek a mondaton belül, illetve a szöveg nagyobb egységeiben is.” – *Alakzatlexikon*, főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2008, 569.

<sup>46</sup> „Jakobson elemző módszerével kapcsolatban elhangzottak kételyek, ellenvetések. A leglényegesebb talán az a kétely, mely az olvasóban is felmerülhetett: Jakobson olyan apró, mikroszkopikus elemek ismétlődésével, variációival, átalakulásaival foglalkozik, olyan jelenségeknek tulajdonít esztétikai hatást, melyek szinte szükségképpen elkerülnek az olvasó, a hallgató figyelmét.” – FÓNAGY Iván, *Utószó* = Roman JAKOBSON, *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982, 264.

<sup>47</sup> Mind a rímet (végrímet) mind az alliterációt (betűrímet), mind az asszonáncot a *rímek* átfogó kategóriájába szokás sorolni.

<sup>48</sup> Kiváltképp ha számításba vesszük a rímhelyzetben lévő egységek a teljes verssorokhoz viszonyított arányát.

<sup>49</sup> Vö.: „A vokális-egyezés szinte egyetemes rímigény.” – LASZLÓ Zsigmond, *A rím varázsa*, Bp., Akadémiai, 1972, 15.

<sup>50</sup> Az ismétlődés szerepéről a várhatóság (folytonosság) és a megszakítottság összefüggéseiben, valamint az esztétikai élményre gyakorolt hatásokról bővebben: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében* = *Ismétlődés a művészetben*, szerk. BONYHAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1980, 77–160.

Ez utóbbi példa további tanulsággal is szolgálhat: cáfolja ugyanis, hogy – a poétikai funkció második definíciójának értelmében<sup>51</sup> – általános érvényű tendencia volna a rímelő egységek között szemantikai kapcsolat létrejötte, ami természetesen nem jeleni azt, hogy jelen esetben ne merülne fel bennünk automatikusan a *feszült remény* és a *fülke fényének* párhuzamba állítása. Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy a rímelő párok koherenciájában csupán az együtt-hangzás az „erősebb” feltétel, vagyis amelynek minden körülmények között teljesülnie kell. Ahogy a *József Attila haja lángol!* rímtechnikájából is kitűnik, a szemantikai (*-feszült reményben* / *-en fülke-fényben*; *bocsánat, pár szó* / *Kocsárd vagy Szárszó*; *gyorsvonatélet* / *sorsom, a lélek*), valamint a grammatikai egyenértékűség<sup>52</sup> (*tincsem* / *kincsem*; *halálnak* / *találnak*) nem a minden esetben az összetartozó hangalakzatok egésze, hanem részegységeik között jön létre.

Érdemes külön kitérni a *vonat* versben betöltött szerepére, mely túl azon, hogy döntő befolyással bír annak értelemkeretére, az ismétlődés több különböző realizálódási formájában is részt vesz, emellett pedig a visszatérés követelményrendszerének bemutatásában is segítségünkre lehet. Mint azt korábban már több alkalommal is hangsúlyoztuk, a költőiség egyenértékű elemek megismétlődésekor keletkezik, ez a feltétel maradéktalanul teljesül akkor, amikor a verset indító *Visz a vonat* hangalakzat a harmadik versszak utolsó sorában visszatér. A formai azonosság ellenére mégsem érzünk köztük „költői közösséget”, mindez pedig a köztük lévő távolság nagyságával magyarázható, mely meggátolja, hogy az ismétlődést ténylegesen érzékeljük.<sup>53</sup> (Ugyanezen okból kifolyólag problematikus az intertextualitás költői alakzatként való elismerése, amikor is a távolság maximalizálódik, hiszen az összetartozó egységek még csak nem egy adott (vers)struktúrában belül, hanem két különböző szövegtérben helyezkednek el.) A *Visz a vonat: gyorsvonatélet.* sor ugyanakkor ékes bizonyítéka a visszatérés költői eszközként való érzékelésének, hiszen benne a ismétlés (*vonat*) „azonos térben” zajlik. Az eljárás gyakorta tölti be az egymás közvetlen közelében elhelyezkedő azonos hangalakzatok nyomatékosításának

<sup>51</sup> A formai-szemantikai egyenértékűség összefüggései Herczeg Gyula értelmezésében: „A fonetikai összeesés vagy akár asszonancia is azt eredményezi, hogy míg a fonetika szintjén azonosítás található, szemantikai szinten szembeállítás játszódik le. Ennek az a következménye, hogy a rímelő szavak szemantikai tartalma kiemelődik, a rímelő szavak értelmi koncentrálódáson mennek keresztül. Közömbös vagy érdektelen szavak jelentése is nyomatékot kap a rím következtében.” – HERCZEG Gyula, *A mondatstilisztikai kutatás mint módszer* = Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 1976/11, 127.

<sup>52</sup> „A rímtechnika vagy grammatikus vagy antigrammatikus, de sohasem grammatikátlan, és ugyanez vonatkozik egy költemény és a grammatika viszonyára egyáltalán.” – Roman JAKOBSON, *A grammatika poétikája és a poétika grammatikája* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 272.

<sup>53</sup> A megismétlés önmagában tehát nem elegendő ahhoz, hogy a két hangalakzat kapcsolatba kerüljön egymással, és együtt költői hatást érjenek el, hiszen „ennek feltétele az is, hogy egymáshoz olyan közel vagy (távolabb eső szavaknál) olyan elhelyezésű szavakat kössön össze, amelyeknek egybecsengése világosan érzékelhető.” – SZEPEŠ Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., Tárogató Kiadó, 1998, 80.

szerepét, hatást gyakorolva ezzel arra is, hogy az adott elemnek a szemantika szintjén is különös figyelmet szenteljünk.<sup>54</sup>

## 2.4. Költőiség és paralelizmus – ismétlődő tendenciák az értelem síkján

Korábban már szót ejtettünk a párhuzamosságról mint vitathatatlanul művészi, de – mivel jelen értelmezés szerint nem a hangalakzatok, hanem a gondolatok síkján lép működésbe – a költőiség megteremtésében szerepet nem játszó kifejezőeszközzel. A *József Attila haja lángol!* struktúrájában ezúttal is a *vonat* példáját említhetjük, még hozzá annak a *mozdony*hoz való viszonyulásában. A szinonimitást – „melyben nem azonos jelentésekről van szó, hanem azonos jeltárgyra vonatkoztatásról”<sup>55</sup> – az teszi a párhuzamosság természetének megvilágítására alkalmas alakzattá, hogy a benne résztvevő elemek a rokonértelműség révén rendkívül szoros kapcsolatban állnak egymással (hiszen a vonat és a mozdony képzete a cáfolhatatlan technikai különbözőségek ellenére is többé-kevésbé azonosnak mondható), a távolságuk az együtt-érzékelhetőség terén belül marad, formájukban megnyilvánuló közös jegyek kiemelése ugyanakkor meglehetősen akadályokba ütközne. Nem tagadjuk, hogy ebben az esetben is valamiféle érzékelhető visszatérés történik, ám a befogadóra gyakorolt hatás mégsem egyezik meg a hangalakzatok szintjén végrehajtott, és a versszerűség feltételét is teljesítő ismétlés korábban bemutatott költőiségével.

Hasonló elven kell a költői eszközök körén kívül kezelnünk – sok egyéb mellett – a hasonlatot is. A negyedik versszak második sorában (*A vers befogad, mint a persely* –) a bezártság, a biztonság, az elrejtés fogalmai térnek vissza, mivel azonban ez két alapvető tulajdonságaiban eltérő hangalakzat formájában történik, az ismétlődés csupán az értelmezés során realizálódik. Ily módon – a párhuzamosság számos alakzatához hasonlóan – a versszerűség megképzésében sem vesz részt, és a befogadás intenzitásának mértéke is messze elmarad a költőiként viselkedő alakzatokétól.

## 2.5. Hiányok és irányok

Dolgozatunkban a hangzósság elméletének előtérbe helyezése érdekében kénytelenek voltunk lemondani a teljesség igényéről, az elemzés sokkal inkább a költőiség hangzó működésének

<sup>54</sup> Vö.: *Visz a vonat. Hozzád visz, kincsem.*

<sup>55</sup> SZIKSZAINÉ NAGY Irma, *Magyar stilisztika*, Bp., Osiris, 2007, 294. Más szavakkal: rokon értelmű viszony „áll fenn két lexikai egység között, ha denotatív jelentéskomponenseik megegyeznek, asszociatív-konnotatív összetevőik azonban általában nem, ill. nem teljes állományukban ismétlődnek.” – SZENDE Tamás, *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*, Bp., Corvinus, 1996, 67.

logikáját hivatott bemutatni. Nem esett szó a nyelv mikrostruktúrájának megszámlálhatatlan együtt-hangzóságot befolyásoló tulajdonságáról (itt elsősorban a fonikus elemek többtényezős meghatározottságára – képzés módja, képzés helye, zöngesség stb. – kell gondolnunk), illetve azok költőiként való megnyilvánulásáról: így számtalan egyéb mellett az alliterációról (*ma még meg; fülke-fényben; égtén élek*), az anaforáról (a vers *Talán* kezdetű, egymást követő sorai), vagy a hangszimbolikáról (*loboghat, csattog ott*). Nem esett szó a szerkezetek és mondatstruktúrák visszatéréséről<sup>56</sup>, valamint a versmértékről, mely annak ellenére is rendkívüli mulasztásnak minősül, hogy eredendően nem „eleme” a nyelvnek, hanem azon kívül áll<sup>57</sup>. Mindezek mellett pedig kifejezetten fájó egy olyan határesetnek tekinthető alakzat vizsgálatának hiánya, mint a paronomázia, mely bámulatos hatását annak köszönheti, hogy – némileg rácáfolva eddigi érvelésünkre – a költőiség hangzó és nem-hangzó aspektusát egy időben használja fel a költőiség megteremtésére.

---

<sup>56</sup> Idézet Edward Sapirtól: „Anélkül, hogy akár a legkisebb mértékű tudatos elemzést végeznénk is, ösztönszerűen érezzük, hogy [mind]két mondat egy és ugyanazon mintának felel meg, hogy valójában mindkettőnek egy és ugyanazon mondattípus alkotja az alapját, és hogy csupán az azonos mintának anyaggal való kitöltésében különböznek. Egyszóval azonos viszonyfogalmakat juttatnak kifejezésre azonos módon.” – *A grammatika poétikája és a poétika grammatikája* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 258.

<sup>57</sup> „Az ekvivalenciák rendszerének, az ismétlődések szabályozottságának s így a „hangalakzatok” dominanciájának nincs erősebb feltétele, mint a verssor, (...) mely egy tőle független szisztémát – a metrikát – helyez a nyelvre.” – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalmiság és medialitás a költészetben* = Uő., *Metapoétika*, Bp., Kalligram, 2007, 22.

### 3. Összegzés – A költőiség létmódja (szóbeliség és írásbeliség vonzásában)

Az eddigiek során szó esett már költőiség és hangzósság egymásba játszásáról, kísérletet tettünk arra is, hogy előfeltevéseinket néhány reprezentatív példa bemutatásával is alátámasszuk, és igyekeztünk reflektálni néhány olyan esetre is, melyekkel kapcsolatban kérdések/kétségek merültek fel, megválaszolásuk azonban további kutatást igényel. Azonban nem fordítottunk kellő figyelmet azokra a körülményekre, melyek felelőssé tehetőek e hangzó jelleg dominanciájáért. A hangzósság ugyanis csupán az okozat, nem pedig az ok, és bár ez utóbbinak feltárására jelen dolgozat keretei között nem vállalkozhatunk, indokolt lehet röviden jelezni a kutatás folytatásában, illetve kiterjesztésében rejlő lehetőségeit.

Mint azt már a korábbiakban is hangsúlyoztunk, a költőiség fogalmával való teljes megfeleltetés túlzott leegyszerűsítése volna a hangzósság problematikájának. Kettejük kapcsolata ugyanis sokkal inkább ahhoz a viszonyhoz hasonlítható, amelyre a költőiség és a költészet szembeállításakor már utaltunk. Ahogy ugyanis a költőiség a költészetnek nem kizárólagos, csupán annak uralkodó, „elengedhetetlen jegye”, úgy a hangzósság sem sajátítja ki a költőséget, struktúrájának irányításában viszont döntő szerepet vállal. Emellett azonban annyit feltétlenül szükséges rögzítenünk, hogy ami a költőiségben művészi hatást kelt, az valóban az egyenértékű hangalakzatok összezsengésének köszönhető, még ha vannak is bizonyos jelenségek, melyek működésére még az ismétlődés sem ad magyarázatot.<sup>58</sup> De mi lehet az oka a költészet visszatérésre, együtthangzásra való törekvésének?<sup>59</sup>

Úgy véljük, hogy a költészet azt a kulturális örökségünkbe mélyen kódolt igényt elégíti ki, mely az írásbeliség megjelenése előtti korok elsődleges szóbeliségében<sup>60</sup> gyökerezik, miközben meg kívánja tartani az írás, méghozzá a betűírás feltalálásával jelentős mértékben

---

<sup>58</sup> Reprezentatív példaként említhető az eufemizmus, „melynek törvényei mind a mai napig ismeretlenek. Ennek ellenére a költők tökéletes biztonsággal kezelik őket, és az olvasóhoz hiánytalanul eljutnak a költő, öntudatlanul útnak indított, esztétikai üzenetei.” – FÓNAGY Iván, *Utószó* = Roman JAKOBSON, *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982, 265.

<sup>59</sup> „A költő vagy szimmetriára törekszik, és tartja magát ezekhez az egyszerű, megismételhető, átlátszó szerkezetekhez, amelyek bináris (vagyis két lehetőség közül választó) alapelvre vannak felépítve, vagy túlteszti magát rajtuk, ha egy szerves káoszra vágyik.” – Roman JAKOBSON, *A grammatika poétikája és a poétika grammatikája* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969, 272.

<sup>60</sup> Az elsődleges szóbeliség definíciója: „az írás által nem befolyásolt kultúrák szóbelisége.” – Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI–Gondolat, 2010, 13.

megváltozó gondolkozás<sup>61</sup>, valamint a rögzíthetőség erőit is. A költészet hangzósága tehát lényegében e köztes, szóbeliség és írásbeliség viszonyrendszerében elsősorban az előbbihez tartozó, de az utóbbival is szoros kapcsolatot fenntartó állapot jelzésére szolgál. A szó használatának alapvető átalakulását ragadja meg, melynek pillanatszerűségét Walter J. Ong rendkívüli ráérzéssel és precizitással „a hangzó beszéd és az írott szöveg közti váltás” aktusaként ábrázol; váltásként, mely „lényegét tekintve a hangok világából a vizuális térbe való átlépésnek felel meg”<sup>62</sup>.

Még közelebb kerülhetünk e kettős meghatározottságú, „átmeneti” állapot természetéhez, amennyiben kiemelt fontosságú körülményként tekintünk a szóbeliséget és írásbeliséget egy térbe rendező eljárásra, vagyis a lejegyzés módjára. A hangjelölő (vagy alfabetikus írás) „a többi írásrendszerénél közvetlenebb módon képes megragadni a hangokat mint hangokat azáltal, hogy közvetlenül térbeli megfelelőiké reduktálja, és a szótagírásnál rövidebb, analitikusabb, könnyebben kezelhető egységekre bontja őket”<sup>63</sup>. Mindezeknek két aspektusát kell kiemelnünk. (1) Mivel az alfabetikus lejegyzés csupán részlegesen szünteti meg az orális létmódot, így módon alkalmas arra, hogy szóbeliség és írásbeliség határán egyensúlyozva képes legyen létrehozni egy speciális (költői) nyelvet, mely tehát „fokozottan rá van utalva azon médiumok teljesítményére, amelyek rögzítik: elsősorban tehát (az orális hagyomány létmódját felidéző, illetve a mindenkori előadást lehetővé tevő) hangzóságra, valamint az írásos létmód vizuális közegére”<sup>64</sup>.

(2) Az alfabetikus írás által létrehozott „analitikusabb, könnyebben kezelhető egységek” megjelenése az emberi gondolkozás természetét is analízálóbba tette, megnyitva ezzel az utat a világ értelmezésének új lehetőségei, korábban soha nem tapasztalt dimenziói felé.<sup>65</sup> Az írás feltalálása révén tárgyiasult és térbelivé tett szó a nyomtatás során még határozottabb kontúrokat nyert, a mindezek hatására változó gondolkodás pedig az érzékelést, a befogadás módját sem hagyta érintetlenül. Ong igen szemléletes kultúrtörténeti jelenség nyomán számol be minderről: „Minden szövegben van szerepe a látványnak és a hangzásnak egyaránt. Csakhogy amíg mi az

---

<sup>61</sup> „Az írás ismerete nélkül nem gondolkodnánk és nem is gondolkodhatnánk úgy, ahogyan írástudóként szoktunk, nemcsak akkor, amikor írunk, hanem akkor is, amikor élőszóban fogalmazzuk meg gondolatainkat. Az írás sokkal alapvetőbb változásokkal járt az emberi tudat szempontjából, mint bármely más találmány.” – Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI–Gondolat, 2010, 73.

<sup>62</sup> Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI–Gondolat, 2010, 104.

<sup>63</sup> Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI–Gondolat, 2010, 83.

<sup>64</sup> KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalmiság és medialitás a költészetben* = Uő., *Metapoétika*, Bp., Kalligram, 2007, 33.

<sup>65</sup> Vö.: „Az értelmezés feletti legtéljesebb uralmat az alfabetikus írás adja, bár még ez az uralom sem minden esetben tökéletes.” – Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI–Gondolat, 2010, 79.

olvasást vizuális, bár hangokról hírt adó tevékenységnek tartjuk, a nyomtatás megjelenésének idején elsősorban hallás után zajló folyamatnak érezték, melyet a látvány csupán beindít.”<sup>66</sup>

Hosszasan sorolhatnánk még Ong azon megállapításait, melyek szóbeliség és írásbeliség átmeneti, valamint a költészet nem különben kettős meghatározottságú létmódjainak összevetését kényszerítik ki. Mindezzel pedig vissza is tértünk ahhoz a kiindulóponthoz, melyet a bevezetőben jel és referencia, vagy hangalak és jelentés szembeállításával rögzítettünk. Mivel a korábbiakban még nagy valószínűséggel félreértésekre adott volna okot, ezért a kutatásnak ezen szakaszában, sokkal direkter módon adhatunk számot a költészetről alkotott elképzelésünkről. Hiszünk abban, hogy „egy költemény értéke hangzás és értelem megbonthatatlanságában rejlik”<sup>67</sup>, ám a definíció üzenete – legalábbis számunkra – nem azonos annak eredeti értelmével. Ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán is rávilágít<sup>68</sup>, a „megbonthatatlanság” lényegében annak a struktúrának jellemzésére szolgál, melyet Gadamer – többek között éppen Valéry nyomán – „értelem és hangzás teljes megfelelését”<sup>69</sup> megvalósító eminens szövegnek nevez (és mely „a szimbolizmus lírája, valamint ideálja, a poésie pure”<sup>70</sup> által teljesebbé válik). Mi azonban azt gondoljuk, hogy sokkalta realisabb képet alkothatunk, ha a valéry-i meghatározást (mely eredeti kontextusában a költészet valamiféle „ideális” állapotára utal) nem az összeolvadás maximumaként értelmezzük, hanem olyan műalkotásként, mely mind hangzásával, mind az értelmével hatást gyakorol a befogadóra. Így sodródik be és fonódik egybe hangzás és értelem kettősségével szkriptualitás és oralitás Ong által vizsgált problematikája.

Ugyanakkor a *Szóbeliség és írásbeliség* legnagyobb erénye mégiscsak abban mutatkozik meg, hogy nyelv és kultúra átalakulását a maga folyamatszerűségében, egyfajta fejlődéstörténetként ábrázolja. Úgy véljük, hogy eredményeinek saját elméletünkbe való beépítése annak lehetőségét vetíti előre, hogy sikerrel adhassunk választ a „Mi a költészet?” kérdésre, meghatározhassuk annak a művészetek rendszerében elfoglalt helyét, valamint – azáltal, hogy nagy vonalakban tisztázhatja a költői művekkel szemben általánosságban támasztott elvárásaink természetét – előkészíthet egy percepcióra alapuló, az egyén befogadását középpontba helyező, de az egyéni ízlés befolyását kiküszöbölő esztétikai koncepciót is. Egy

<sup>66</sup> Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI-Gondolat, 2010, 106.

<sup>67</sup> Paul VALÉRY, *Költészet és elvont gondolkodás* = Uő., *Versei és oxfordi előadása a költészetről*, Rose, 1946, 95.

<sup>68</sup> Vö.: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Poétika és poetológia* = Uő., *Metapoétika*, Bp., Kalligram, 2007.

<sup>69</sup> Hans-Georg GADAMER, *Az „eminens” szöveg és igazsága = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 2002, 232.

<sup>70</sup> Uő.

olyan koncepciót, melyben a hangzósság szerepe nem csupán kiemelt fontosságú, hanem egyenesen megkerülhetetlen.

## Felhasznált irodalom

EICHENBAUM, Borisz, *A „formális módszer” elmélete = A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 2001.

FÓNAGY Iván, *Utószó* = Roman JAKOBSON, *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982.

FÓNAGY Iván, *A költői nyelv hangtanából*, Bp., Akadémiai, 1989.

FÓNAGY Iván, *A költői nyelvről*, Bp., Corvina, 1999.

FÜZI László, *Mint forró csontok a máglyán*, Forrás, 1997/4.

Hans-Georg GADAMER, *Az „eminens” szöveg és igazsága = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 2002.

HERCZEG Gyula, *A mondatstilisztikai kutatás mint módszer* = Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 1976/11.

JAKOBSON, Roman, *Látható és hallható jelek* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969.

JAKOBSON, Roman, *Nyelvészet és poétika* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969.

JAKOBSON, Roman, *Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969.

JAKOBSON, Roman, *A grammatika poétikája és a poétika grammatikája* = Uő., *Hang – Jel – Vers*, Bp., Gondolat, 1969.

JAKOBSON, Roman, *A domináns elem* = Uő., *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982.

JAKOBSON, Roman, *A költészet tudománya felé* = Uő., *A költészet grammatikája*, Bp., Gondolat, 1982.

KASSAI Ilona, *Fonetika*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005.

KESZTLER Lőrinc, *Zenei alapismeretek*, Bp., Athenaeum, 2000.

*Egy majdnem középkori írástudó (Beszélgetés Csontos Erikával)* = KOVÁCS András Ferenc, *Scintilla animae*, Komp-Press, Kolozsvár, 1995, 170.

KOVÁCS Gábor, *A dialógus a versben. Elmélet és módszer*, [http://epika.web.elte.hu/doktor/dialogus\\_KG.pdf](http://epika.web.elte.hu/doktor/dialogus_KG.pdf)

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Poesis memoriae: A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet „újraírása” Kovács András Ferenc verseiben*, Kortárs, 1994/6.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Kívül-belül a lírán*, Élet és Irodalom, 2000. jún. 23.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalmiság és medialitás a költészetben* = Uő., *Metapoétika*, Bp., Kalligram, 2007.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Poétika és poetológia* = Uő., *Metapoétika*, Bp., Kalligram, 2007.

LÁSZLÓ Zsigmond, *A rím varázsa*, Bp., Akadémiai, 1972.

LUHMANN, Niklas, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója* = *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila, ODORICS Ferenc et al., Szeged, 1996.

MÉSZÁROS Márton, *Kovács András Ferenc: J.A. szonettje* = Uő., *Mai magyar irodalmi olvasókönyv. Bevezetés a kortárs magyar irodalom olvasásába*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2010.

MÉSZÁROS Márton, *Az olvashatóság – hallhatóság – láthatóság határesetei Kovács András Ferenc költészetében* = „*Alszik a fény*”, szerk. BEDNANICS Gábor, Bp., Fiatal írók szövetsége – Ráció, 2010.

ONG, Walter J., *Szóbeliség és írásbeliség*, Bp., AKTI–Gondolat, 2010.

SARTRE, Jean-Paul, *Mi az irodalom?*, Bp., Gondolat, 1969.

*Alakzatlexikon*, főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2008.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalom és a zene párhuzamos vizsgálatáról*, Helikon, 1968.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében = Ismétlődés a művészetben*, szerk. BONYHAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1980.

SZENDE Tamás, *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*, Bp., Corvinus, 1996.

SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., Tárogató Kiadó, 1998.

SZERDAHELYI István, GARAI László, *Az ismétlődés és az esztétikai minőségek = Ismétlődés a művészetben*, szerk. BONYHAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1980.

SZIKSZAINÉ NAGY Irma, *Magyar stilisztika*, Bp., Osiris, 2007.

VALÉRY, Paul, *Költészet és elvont gondolkodás = Uő., Versei és oxfordi előadása a költészetről*, Rose, 1946.